

nu halen yürürlükte olan 26 Nisan 1979 tarih, 7/17.439 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ve bu karara ek olarak yayımlanan yönetmelikler çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uhdesinde kaldı. Bugün hac ve umre ziyaretleri Diyanet İşleri Başkanlığı ile, onun denetim ve gözetimi altında bakanlıklar arası Hac Komisyonu'nun uygun gördüğü "A" grubu seyahat acenteleri tarafından düzenlenmektedir ve bunların dışında hiçbir kişi veya kuruluş hac ve umre seyahati düzenleme yetkisine sahip değildir.

Suudi Arabistan'ın 1987'de Amman'da İslâm Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nda kabul ettirdiği bir karara göre Hac'da kota uygulaması başlatılmıştır. Halen Türkiye'nin kotası nüfusuna oranla 60.000'dir ve müracaatlar bu sayı dahilinde kabul edilmekte, Hac Komisyonu tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı ile "A" grubu seyahat acenteleri arasında paylaşılmaktadır. 1979'dan itibaren deniz yoluyla hac ve umre seferleri kaldırılmış, bir engel bulunmamakla birlikte son yıllarda karayolu da terkedilerek havayoluyla ağırlık verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Ulvi Dönmez, "Hac İçin Bilinmesi Elzem Bilgiler", *SR*, 1/4 (1948), s. 64; Ömer Tunca, "Hac Yasaklanabilir mi?", *a.e.*, 1/15 (1948), s. 237; Eşref Edib, "Hacca Giden Türk Gazetecileri", *a.e.*, III/61 (1949), s. 181; Talat Vasfi Öz, "Hac Hatıraları", *İslâm'ın Nuru*, 1/2, İstanbul 1951, s. 17; 1/6 (1951), s. 17; *Resmî Gazete*, sy. 8441, 25 Haziran 1953; sy. 9162, 16 Haziran 1955; sy. 11.361, 21 Mart 1963; sy. 15.051, 3 Kasım 1974; sy. 16.635, 12 Mayıs 1979; sy. 16.650, 29 Mayıs 1979; sy. 17.018, 15 Haziran 1980; sy. 20.026, 21 Aralık 1988; Kemal Karpat, "Türkler (Cumhuriyet Devri)", *İA*, XII/2, s. 403-404.

KEMAL GÜRAN

Literatür. Kur'ân-ı Kerim'de İslâm'ın dört temel ibadetinden namaz, oruç ve zekâtın mücmel ifadelerle ve ana hatlarıyla söz edilmesine karşılık haccın daha ayrıntılı şekilde anlatıldığı ve muhtelif âyetlerde hikmeti, ihtiva ettiği alt ibadetlerin ifa şekli, hac yasakları, haccın cereyan ettiği mekânların tarihçesiyle ilgili önemli bilgi ve hükümlerin yer aldığı görülür (bk. el-Bakara 2/125-128, 158, 189, 196-203, 217; Âl-i İmrân 3/96-97; el-Mâide 5/1-2, 95-97; et-Tevbe 9/1-3, 19; el-Hac 22/25-37; el-Fetiḥ 48/25-27). Aynı şekilde tefsir kitaplarında bu âyetlerin açıklanması münasebetiyle haccın tarihçesi, ifa şekli ve bu ibadetin yapıldığı mekân ve bölgeler hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Ancak yerine

getirilmesi geniş bir zaman dilimini kapsayan ve içinde birçok ibadeti ve davranış biçimini barındıran hac asıl Hz. Peygamber'in uygulaması ve hadisleriyle belirginleşmiş, hadis mecmualarında genelde "Kitâbü'l-Hac" veya "Kitâbü'l-Menâsik", kısmen de "el-ʿUmre", "el-Muḥşar", "Ceẓâ'ü'ş-şayd" gibi başlıklar altında toplanan hadisler, haccın fikhî hükümlerinin yanı sıra hac literatürünün de ana malzemesini oluşturmuştur.

Hacla ilgili fikhî hükümler fikh (fırû) kitaplarının ibadetler bölümünde namaz, oruç ve zekâtın sonra dördüncü sırada ele alınmış ve Zeyd b. Ali'nin *Mecmûʿu*, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmiʿu'ş-şâgîr*, *el-Câmiʿu'l-kebir*, *el-Hucce*, İmam Şâfiî'nin *el-Üm* gibi ilk dönem fikh eserleriyle başlayan bu gelenek daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ancak ilk eserlerde konuların meseleci bir tarzda incelenmesine karşılık fikh mezheplerinin doktrinlerinin gelişmesine paralel olarak ileriki dönemlerde daha sistematik şekilde ve mezhep disiplini içinde incelendiği görülür.

Siyer kitapları, Hz. Peygamber'in hayatının çeşitli safhalarında Kâbe ve Kâbe'deki uygulamalara dair mâlumat verirse de hacla ilgili bilgiler daha çok Vedâ haccı ile bundan önce Hz. Ebû Bekir'in başkanlığında yapılan hac münasebetiyle kaydedilir. Vedâ haccına dair özellikle İbn Kesîr *es-Sîretü'n-nebevîyye*'de, İbn Kayyim *el-Cevziyye Zâdü'l-meʿâd*'da ve Şâmi *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*'da etraflı bilgi vermişlerdir. Tarih kitaplarında Mekke ve yöresi anlatılırken bu arada hac uygulamaları, hacıların güvenliği için alınan tedbirler, yapılan düzenlemeler hakkında mâlumat verilir. Müstakil olarak haccı veya hac ibadetinin herhangi bir yönünü ve hac mekânlarını ele alan eserlerin sayısı da oldukça fazladır.

Hz. Peygamber'in hicretin 10. (632) yılında ashabıyla birlikte yapmış olduğu hac (bk. VEDÂ HACCI), başka açılardan olduğu kadar ümmetin bu ibadeti öğrenmesi ve ifa etmesi yönüyle de model teşkil ettiği için ayrı bir önem taşımış ve Resûl-i Ekrem'in bu haccını konu alan müstakil eserler yazılmıştır. Bunlar arasında İbn Hazm'ın (Beyrut 1966), Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr'in (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Beyrut 1986) ve Kandehevî'nin (Beyrut 1971) *Haccetü'l-vedâ* adlı eserleriyle Nâsirüddin el-Elbânî'nin *Haccetü'n-nebî kemâ revâhâ ʿanhü Câbir (r.a.)* (Beyrut 1403/1983, 6. bs.) adlı kitabı sayılabilir.

Hacla ilgili literatürün önemli bir bölümünü, haccın fikhî hükümlerini haccın âdâb, erkân ve hikmeti, tarihçesi ve hac mekânlarının fazileti de dahil birçok yönüyle ele alan, çoğu belli bir fikh mezhebi disiplini içinde yazılmış eserler teşkil eder. Bunlar arasında, klasik dönem fakihlerinden İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın *Kitâbü'l-Muḥtaşar fi menâsiki'l-hac* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1800), Nevevî'nin *el-İẓâḥ fi menâsiki'l-hac* (Kahire 1282; Mekke 1316; Beyrut 1994) ve *Kitâbü'l-İcâz fi'l-menâsik* (nşr. Hüseyin İsmâil, Beyrut 1989), Takyyüddin İbn Teymiyye'nin *Menâsiki'l-hac* (*Mecmûʿatü'r-resâʿili'l-kübrâ* içinde, Kahire 1323), İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Menâsiki'l-hac ve'l-umre* (nşr. M. Hüseyin Affî, Riyad 1400/1980), İzzeddin İbn Cemâa'nın *Hidâyetü's-sâlik ilâ mezâhibi'l-erbaʿa fi'l-menâsik* (nşr. Nûreddin İtr, I-III, Beyrut 1994), Burhâneddin İbn Ferhûn'un *İrşâdü's-sâlik ilâ efʿâli'l-menâsik* (nşr. Muhammed Ebû'l-Efcân, I-II, Kartac 1989) adlı eserleri sayılabilir. İbn Cemâa'nın eseri, dört Sünnî fikh mezhebinin muteber kaynaklarına göre mukayeseli olarak kaleme alınması, İbn Ferhûn'un eseri Mâlikî fikh içinde yer alan görüşler arasında tercih ve tenkit bulunması, ayrıca hac ibadetiyle ilgili dönemdeki bid'atlara, örf ve âdetlere temas etmesi, Ali el-Kârî'nin de Rahmetullah es-Sindî'nin *Lübâbü'l-menâsiki*'ne yazdığı *el-Meslekü'l-müteḫassış fi'l-menseki'l-mütevasşış* adlı şerhi (Bulak 1288; Kahire 1303, 1319; Mekke 1319; Beyrut, ts.) Hanefî mezhebi içinde çok itibar görmesiyle dikkat çekerler. Fikhî ahkâm ağırlıklı olarak hac konusunu ele alan, bir kısmı önceki dönemlerde yazılmış kitapların şerh ve hâşiyesi, bir kısmı aynı zamanda döneminde hac konusunda el kitabı mahiyetinde olan ve sayıları yüzleri bulan eserler arasında da şunlar sayılabilir: Muhammed b. Mükerrrem el-Kirmânî, *Kitâbü'l-Mesâlik fi'l-menâsik* (Millet Ktp., Fezzullah Efendi, nr. 698; Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 610, Se-rez, nr. 779; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 819); Şehâbeddin Fazlullah b. Hasan et-Türibîştî, *Maṭlabü'n-nâsik fi ʿilmi'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 389); İbn Balabân, *ʿUmdetü's-sâlik fi'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 133); İbn Acâ, *ʿUmdetü'n-nâsik fi'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1333); Abdurrahman-ı Câmî, *Kitâb-ı Menâsik-i Hac* (*Risâle der Menâsikü'l-hac*)

(Nuruosmaniye Ktp., nr. 3646; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1181, 4206, 4207 [müellif hattı], 4208, Cârullah Efendi, nr. 1682, Fâtih, nr. 4044, 4045, Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 660, Pertevniyal Sultan, nr. 642); Muhammed b. Muhammed el-Hattâb el-Mâlikî, *Hidâyetü's-sâlikî'l-muhtâc li-beyâni ef'âli (fi'li)'l-mu'temir ve'l-hâc* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, III, 1294); İbn Hacer el-Heytemî, *Menâsikü'l-hâc* (Kahire 1323); Hatîb eş-Şirbînî, *Menâsikü'l-hâc* (Kahire 1311); Rahmetullah es-Sindî, *Bidâyetü's-sâlik fi nihâyeti'l-menâsik* (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 832), *Cem'u'l-menâsik ve nef'u'n-nâsik* (Gümüshânevî'nin *Câmi'u'l-menâsik 'alâ ahlâk ve'l-mesâlik* adlı eseriyle birlikte, İstanbul 1289); Sünbül Sinan, *Menâsikü'l-hâc* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1469/1, Serez, nr. 1032); Hüseyin b. Ali el-Menzilî, *'Umdetü'n-nâsik fi ahlâkî'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 120); Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *İthâfû'n-nâsik bi-ahlâkî'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Musallâ Medresesi, nr. 1988); Şürûbülâfî, *Kitâbü'l-Hâc ve bulûgu'l-ereb li-zevî'l-kurab* (Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 214/14); Abdülganî en-Nablusî, *Tuhfetü'n-nâsik fi beyâni'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Efendi, nr. 385) ve *el-İb-tihâc bi-menâsiki'l-hâc* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3607, Çelebi Abdullah Efendi, nr. 385); Dâyezâde Mustafa Efendi, *Câmi'u'l-menâsik li'r-râgîbi'n-nâsik* (Âtîf Efendi Ktp., nr. 769); el-Emîr-ürü'l-Kebîr, *Menâsikü'l-Emîr* (Kahire 1281); Ahmed b. Ömer el-İslâmbûlî, *Tuhfetü'n-nâsik fi beyâni'l-menâsik* (Dimaşk 1303); İbrâhim b. Ali es-Sekkâ, *Menâsikü'l-hâc* (Kahire 1332); Ahmed Ziyâeddin Gümüshânevî, *Câmi'u'l-menâsik 'alâ ahlâkî'l-menâsik* (İstanbul 1289); Fevzi Efendi, *'İyânü'l-mesâlik fi beyâni'l-menâsik* (İstanbul 1307, 2. bs.); Abdullah İbrâhim el-Ensârî, *el-İrşâd ilâ menâsiki'l-hâc ve'l-i'timâr* (Devha, ts.); Muhammed b. Şâmis el-Betâşî, *İrşâdû'l-hâc fi ahlâkî'l-hâc ve'z-zâ'ir* (Kahire 1405/1985); Abbas Kerrâre el-Mısırî, *ed-Dîn ve'l-hâc 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a* (Mısır 1947, 1948, 1951, 1966); Abdülâzîz Muhammed es-Sellâm, *Evdahu'l-mesâlik fi ahlâkî'l-menâsik* (baskı yeri yok, 1395); Nûreddin İtr, *el-Hâc ve'l-umre fi'l-fıkhî'l-İslâmî* (Beirut 1969, 1984); Abbas Abdullah Fidâ, *Menâsikü'l-hâc ve'l-umre ve ziyâretü'l-Mescidi'n-nebevî* (baskı yeri yok, 1972); Abdülâzîz Muhammed es-Selmân, *Evdahu'l-me-*

sâlik ilâ ahlâkî'l-menâsik (Riyad 1394/1974); Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Ahlâk-mü'l-hâc ve'l-umre min haccetü'n-nebî ve 'umretih* (Mekke 1397/1977); Ebû Serî Muhammed Abdülhâdî, *Ahlâk-mü'l-hâc ve'l-umre fi'l-fıkhî'l-İslâmî* (Kahire 1984); Cemâleddin Muhammed, *el-Hâc ve ahlâk-müh* (Kahire 1986); Ali Abdülâl Abdurrahman, *el-Hâc 'inde fuqâhâ'tü'l-Mâlikîyye* (Kahire 1988); İbn Useymin Muhammed b. Sâlih, *Fetâva'l-hâc* (Kahire 1990); Abdullah b. Abdurrahman b. Câsir, *Müfîdû'l-enâm ve nûrû'z-zalâm fi tahrîri'l-ahlâk li-haccı Beyti'llâhi'l-harâm* (Riyad 1412/1992, 3. bs.); Muhsin et-Tabâtabâi el-Hakîm, *Delîlû'n-nâsik* (Mirza Hüseyin'in *Menâsikü'l-hâc*'ına ta'lik, nşr. Muhammed Kâzım et-Tabâtabâi, Kum 1416).

Hac ibadetinin özellikle fıkıh mezhepleri ve fakihler arasında doktriner tartışmalara konu olan yönlerinden, alt ibadet ve uygulamalarından birini veya birkaçını inceleyen risâle türündeki eserler de hac literatürü içinde önemli bir yer tutar. Büyük bir kısmı yazma olan bu tür için şu örnekler verilebilir: İbn Hacer el-Askalânî, *et-Tetebbu' li-sıfati't-temettu' bi'l-hâc ile'l-umre* (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1591); Molla Lutfi, *Risâle fi tefsîri kavlihi te'âlâ "ve etimmü'l-hâc"* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2844/2); Emîr Pâdişâh, *Risâle fi beyâni enne'l-hâc ve'l-mebrûr yükeffirü'z-zünûb (Risâle fi tefsîri'l-haccı's-şagâ'ire ve'l-kebâ'ire)* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1658, Çelebi Abdullah Efendi, nr. 392; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 182; Beyazıt Devlet Ktp., Bâyezid, nr. 7920); Ali el-Kârî, *Risâle fi beyâni'l-haccı'l-mebrûr ve tahkiki'l-hilâf beyne'l-İmâm eş-Şeyh İbn Hacer el-Mekkî eş-Şâfi'î ve'l-Emîr Bâdişâh el-Buhârî el-Hanefî fi enne'l-hâc hel yükeffirü'l-kebâ'ire em lâ* (Bulak 1287), *Risâle fi'd-dekâ'iki'l-müte'allika bi'l-hâc ve esrârih* (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 690), *Risâle fi enne'l-hâc farzun ve sebebühü'l-Beyt* (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 690), *el-Hazzû'l-evfer fi'l-haccı'l-ekber* (Bulak 1287), *Risâle fi beyâni mes'ele't-temettu' fi eşhürî'l-hâc* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2101; İÜ Ktp., AY, nr. 1525), *Beyânü't-temettu' fi eşhürî'l-hâc li'l-muhtâc* (Âtîf Efendi Ktp., nr. 2824), *Beyânü fi'li'l-hayr izâ dehâle Mekke men hacce 'ani'l-ğayr* (Bulak 1287), *Risâle fi'l-hâc 'ani'l-ğayr* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5336, Yazma Bağışlar, nr. 1003, 1049); Abdullah Bosnevî, *el-Yedü'l-*

ecved fi istilâmi'l-haceri'l-esved (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2129); Nûh b. Mustafa el-Amâsî, *el-Kavlü'l-azhar fi beyâni'l-haccı'l-ekber* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1782/4; Reşid Efendi, nr. 1000/9, 1012/5; Esad Efendi, nr. 1633/5); Şeyhzâde Mehmed Emîn Üskübî, *Risâle-i Hâc 'ani'l-ğayr* (Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmaları, nr. 3628 [müellif hattı]); Hüseyin el-Kudsî es-Sâdâtî, *Delâletü'l-hayr 'alâ ahlâk-mi'l-hâc 'ani'l-ğayr* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3779); Nu'man b. Ahmed Hamdî Sivâsî, *Risâle fi'l-haccı'l-ekber* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5437); Nûh el-Metrûkî el-Çerkesî el-Kafkasî, *Risâle fi mes'ele'ti mîkâti'l-hâc* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1219).

Haccın hikmetleri, taşıdığı ferdi ve içtimâî faydalar hacla ilgili kitaplarda ele alınmakta birlikte Gazzâlî'nin *Esrârü'l-hâc* (nşr. Mûsâ Muhammed Ali, Beyrut, ts.), Şehâbeddin el-Maktûl es-Sühreverdi'nin *Hikmetü'n-nâsik fi'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1136), Şah Velîyullah ed-Dihlevî'nin *Füyûzü'l-Haremeyn* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 615), Yunus Vehbi Efendi'nin *Dürerü'l-hikem fi esrâri menâsiki'l-hâc ve'l-Beyti'l-Harâm* (İstanbul 1318, 1320), Nûreddin b. Civanhân Sâhib'in *Âdâbü'l-Haremeyn* (Bombay 1309), Fazlullah Muhammed Hüseyin'in *el-Hâc hareke ve 'ibâde ve siyâse* (baskı yeri ve tarihi yok [Lecnetü Mescid-i İmâm Rızâ]), Ali Şerâti'nin *Tahîlî ez Menâsik-i Hâc* (Tahran 1369 hş.; İng. tercüme: *Hajj*, trc. Somayya-Yaser, Bedford 1978; trc. Ali Behzadnia-Najla Denny, Züriç 1980; trc. Laleh Bakthlar, Tahran 1988; Türkçe tercümesi: *Hac*, trc. Fatih Selim, İstanbul 1980; Alm. tercümesi, *Hadsch*, Bonn 1983) adlı eserleri özellikle bu konuya ağırlık vermektedir. Ayrıca Şemseddin İbn İrâk'ın *Hidâyetü's-sekaleyn ilâ fazli'l-Haremeyn* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2844/2), Muhammed Şâkir b. Bedreddin Ahmed es-Sirhindî'nin *Hasenâtü'l-Haremeyn* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2848, Esad Efendi, nr. 1393), İbn Allân el-Mekkî'nin *el-'Alemü'l-müfred fi fazli'l-haceri'l-esved* (Âtîf Efendi Ktp., nr. 2813), Baldırzâde Mehmed Efendi'nin *Fezâil-i Haremeyn* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3563/1), Ali el-Kârî'nin *Risâle fi fezâil-i Ka'be ve menâzili'l-hâc* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1581), Fevzi Efendi'nin *Bâbü'l-hâc ve'l-umre ve fezâ'ilühümâ* (İzmir Millî Ktp., nr. 209) adlı eserleri gibi haccın ve

hac mekânlarının faziletini konu alan kitaplar da bu grubun başka bir türünü oluşturur.

Hazırlıktan başlayarak geri dönüşe kadar hac yolculuğunu anlatan ve hac ibadetinin çeşitli safhalarında yapılması sünnet veya müstehap olan duaları derleyen eserler hac rehberleriyle birlikte hac literatürü içinde ayrı bir yer işgal etmekte olup hem Hz. Peygamber ve sahâbeden rivayet edilen dua formlarını tesbit, hem de hac rehberi görevi ifa etmeleri bakımından pratik bir önem arzederler. Bunlar arasında Rahmetullah es-Sindî'nin *Kitâbü Ed'iyeti'l-hac ve'l-umre* (Mekke 1319), Kutbüddin en-Nehrevâlî'nin *Ed'iyetü'l-hac ve'l-umre* (Kahire 1288; Mekke 1319), Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî'nin *el-İbtihâc bi-ezkârî'l-müsâfirî'l-hâc* (nşr. Ali Rıza b. Abdullah, Medine 1993), Ebû'l-Azâim Muhammed Mâzî'nin *Ed'iyetü menâsiki'l-hac ve'l-umre ve'z-ziyâre* (Kahire 1977), Muhammed Abbas Fâris'in *Ed'iyetü menâsiki'l-hac* (Medine, ts.), Ahmed Reşid'in *Hacca Müteallik Dua Risâlesi* (Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 449) adlı eserleriyle İbn Âbidîn'in *Buğyetü'n-nâsik fi ed'iyeti'l-menâsik* (*Mecmû'atü resâ'ili İbn Âbidîn* içinde, İstanbul 1325; Beyrut, ts. [Dârü l-hyâi't-türâsî'l-Arabî]) adlı risâlesi sayılabilir.

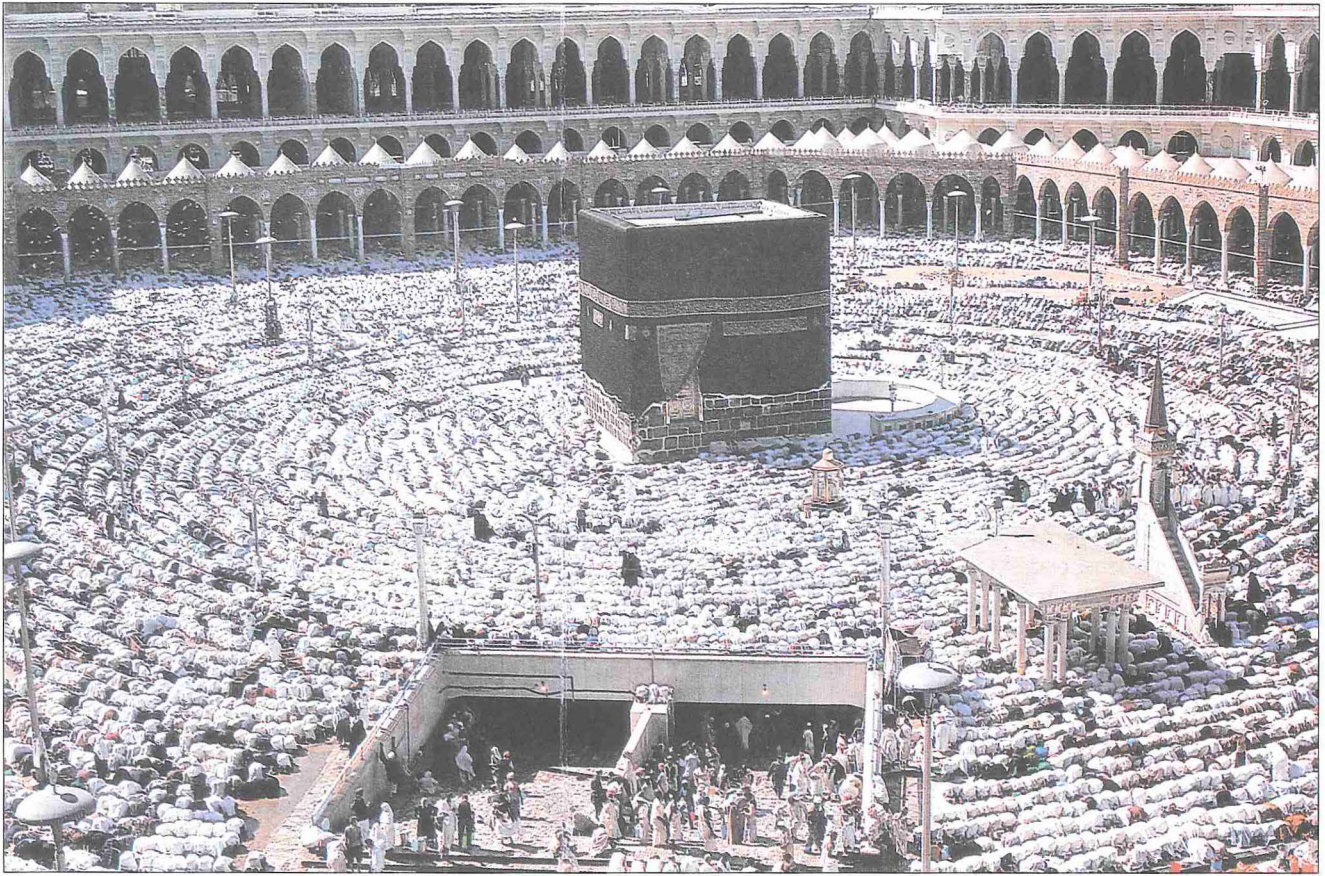
Hac rehberleri, literatürde yer alan fikhî tartışmalara girmeksizin belli bir mezhebin görüşü ve mevcut tecrübe birikimi esas alınarak yazılan, hacı adaylarına bu ibadeti ifa hususunda yardımcı olmayı amaçlayan, genelde hac ibadeti esnasında yapılacak duaları da kapsayan eserler olup bir nevi hac ilmi halleridir. Her dönemde bol örneklerine rastlanan bu türe Abdülvehhâb Mazhar'ın *Mürşidü'l-hâc* (Kahire 1347), Muhammed Hasaneyn Mahlûf el-Adevî'nin *Delilü'l-hac* (Kahire 1349), Muhammed Sâdık Paşa'nın *Delilü'l-hac li'l-vâridi ilâ Mekke ve'l-Medîne min külli fec* (Bulak 1329), Dâvud Sabri Süleyman'ın *Mürşidü'l-hâc fi taḥbîki menâsiki'l-hac* (Bağdad 1963), Hâdî-i Tabâtabâî'nin *Delilü'l-hac* (I-II, Nefes 1386), Hâfız Dâvud'un *Rehber-i Hac* (Aydın 1317, 1319), Hüseyin Pertev'in *Delilü'l-hac* (İstanbul 1325), İsmail Hakkı'nın (Divrikli) *Delilü'l-hac fi menâsiki'l-hac* (İstanbul 1325), Eyüp Sabri Paşa'nın *Tekmilletü'l-menâsik* (İstanbul 1292), M. Saim Yeprem'in *Hac ve Kurban* (İstanbul 1965), İrfan Yücel'in *Hac Rehberi* (Ankara 1988) adlı eserleri örnek verilebilir.

Haccın tarihçesi, hac mekânları, hac yolları, hac yolculuğu esnasındaki konaklama yerleri ve tarihî seyr içinde hac uygulamasının değişik yönleriyle ilgili bilgi veren eserler hac literatürünün başka bir türünü oluşturur. Bu türe dair şu eserler sayılabilir: Ezrakî, *Aḥbâru Mekke* (nşr. F. Wüstenfeld, I-III, Göttingen 1275/1858; nşr. Rüşdî Sâlih Melhas, I-II, Beyrut 1399/1979); Fâkihî, *Aḥbâru Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, I-VI, Mekke 1407/1986-87); Ebû İshak el-Harbî, *el-Menâsik ve emâkinü ṭuruḳi'l-hac ve me'âlimü'l-Cezîre* (nşr. Hamed el-Câsir, Riyad 1401/1981); Takyyüddin el-Makrîzî, *ez-Zehbü'l-mesbûk fi zikri men hâcce mine'l-hulefâ' ve'l-mülûk* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1955); Takyyüddin el-Fâsî, *el-İkḍü's-semîn fi târiḫi'l-beledi'l-emîn* (nşr. M. Fuâd Seyyid v.dğr., I-VIII, Kahire 1378-1388/1958-1969) ve *Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-beledi'l-Harâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-II, Beyrut 1405/1985); Necmeddin İbn Fehd, *İthâfü'l-verâ' bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ* (nşr. Fehîm Muhammed Şeltût, I-III, Mekke 1403/1983); Abdülkâdir b. Muhammed el-Cezîrî, *Dürerü'l-ferâidi'l-munazzama fi ahbâri'l-hac ve ṭarîkı Mekketel-mu'azzama* (nşr. Hamed el-Câsir, Riyad 1983); Kutbüddin en-Nehrevâlî, *el-İ'lâm bi-âlâmi Beyti'l-lâhi'l-Harâm* (Kahire 1305); Mehmed Emin, *Menzil-i Hacc-ı Şerife* (TSMK, Hazine, nr. 446 [müellif hattı]); İbrâhim Hanîf b. Mustafa el-İstanbûlî, *Menâzilü'l-Haremeyn* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 220); Ahmed b. Zeynî Dahlân, *Hulâşatü'l-keḷâm fi beyâni ümerâ'î'l-beledi'l-Harâm* (Kahire 1305; Mekke 1311); Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'âtü Mekke* (I, İstanbul 1301), *Mir'âtü Medîne* (II, İstanbul 1304), *Mir'âtü Cezireti'l-Arab* (III, İstanbul 1306); Şeyh el-Hâc İbrâhim, *Menâzilü'l-hac ve mesâfetü'l-fec* (Süleymaniye Ktp., Yahyâ Tefvîk, nr. 1457/1); Halîl b. Ali, *Menâzil-i Haremeyn* (Tire, Necip Paşa Ktp., nr. 279); Kays ed-Dâvûdî, *Menâzilü'l-hac* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1827); Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Müezzin, *Menâzilü'l-Haremeyn* (Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî, nr. 133); Muhammed Edîb b. Muhammed, *Behcetü'l-menâzil* (İstanbul 1232); Hasan Tahsin, *Coğrafya ve Târih-i Hitta-i Hicâziyye ve Evsâf-ı Haremeyn* (İstanbul 1297); Muhammed Emin el-Mekkî, *Hulefâ-yi İzâm-ı Osmâniyye Hazerâtının Haremeyn-i Şerifeyndeki Âsâr-ı Meb-*

rûre ve Meşküre-i Hümâyunları ve Menâsik-i Hacc-ı Şerif (İstanbul 1318); Şerîf Muhammed Sâdık, *Mâder-i Dün-yâ: Haremeyn Târihi* (İstanbul 1324); Baldırzâde Mehmed Efendi, *Târih-i Mekke* (TSMK, Revan Köşkü, nr. 20/II); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükkereme Emîrleri* (Ankara 1972); Abbas Kerrâre el-Misrî, *ed-Dîn ve târiḫü'l-Haremeyni's-şerifeyn* (Kahire 1384, 1968); Ahmed er-Reşîdî, *Ḥüsnu's-şafâ ve'l-ibtihâc bi-zikri men vüllüye imârate'l-hâc* (nşr. Leylâ Abdüllatif Ahmed, Kahire 1980); Seyyid Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-coğrâfiyye li-dürûbi'l-hâc* (Cidde 1401/1981); Âmine Hüseyin Muhammed Celâl, *Ṭuruḳu'l-hac ve merâfikuhü fi'l-Hicâz fi'l-üş-ri'l-Mem-lûkî* (doktora tezi, 1408, Câmîatü Ümmi'l-kurâ, Mekke); A. Latif Armağan, *Osmanlılar Zamanında Hac Yolu ve Menziller* (yüksek lisans tezi, 1990, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Hac ibadeti müslüman milletlerin edebiyatına çeşitli yönleriyle akseden önemli bir konudur. Türk edebiyatında divan şiirinde ve bilhassa dinî ve tasavvufî edebiyatta bir mazmun ve remiz olarak yer alan hac için müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bu arada hac ibadetinin cereyan ettiği Mekke ve Harem-i şerif ile civarındaki Arafat, Mina, Müzdelife gibi önemli mekânlar, buralardaki çeşitli ziyaret yerleri, ayrıca Medine ve Mescid-i Nebevî; Uhud, Bedir, Hendek savaşlarının cereyan ettiği mahaller; Mescid-i Kubâ, Mescid-i Cum'a, Mescid-i Kibleteyn ve Cennetü'l-Baki gibi ziyaret mekânları da anlatılmıştır. Bu eserlerin bilinen en eski örneği, XIII. yüzyılın tanınmış süfîlerinden Ahmed Fakih'in hacca gidip döndükten sonra kaleme aldığı *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife* adlı manzum eseridir (bk. *DİA*, II, 67).

Hac ibadeti mensur eserlere de konu olmuş, "menâzil-i hac" ve "menâsik-i hac" adı altında iki türün doğmasına vesile olmuştur. Ancak bunların edebî bir değere sahip olduğu söylenemez. Morali Bahtî'nin *Manzûme fi Menâsiki'l-Hac* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 123) ve Na'î Mehmed Efendi'nin *Manzûme der Menâsiki'l-Hacc*'i ise (Köprülü Ktp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 334) İslâmî Türk edebiyatının didaktik eserleri arasında yer alır. Bu türdeki en meşhur eser, Abdurrahman Gubârî'nin 968'de (1561) telif ettiği *Menâsiki'l-hac* adlı mesnevidir (bir nüshası için bk. Millet Ktp., Manzum, nr. 820). Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin *İyânü'l-*

Zemzem Kuyusu'nun girişi ve Kâbe'den bir görünüş

mesâlik adlı eserinin sonundaki şiirler arasında Hz. Peygamber'e hitaben yazılmış manzum bir arzuhal de bulunmaktadır. Buhârî Mukarriri Bekir Sıdkı'nın otuz beyitlik *Menâsik-i Hac Manzumesi* de (İstanbul 1329) bu türe bir örnek teşkil eder. Mensur ve manzum sîrelerde de Hz. Peygamber'in Vedâ haccını anlatan bölümlere ve bu arada menâsik-i hacca dair bilgilere yer verilir. Özellikle manzum sîrelerdeki bu bölümler hac edebiyatının didaktik örnekleri arasında zikredilebilir. Türk dinî edebiyatının ansiklopedik mahiyetteki eserlerinde de hac üzerinde durulduğu görülür. Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin *Muhammediyye* adlı eserindeki "Haccetü'l-vedâ" ile Ahmed Bican'ın *En-vârü'l-âşıkîn*'indeki "Faslün fi'l-hac" başlıklı bölümler buna örnek olarak gösterilebilir.

Hacca dair manzum ilmihaller de kaleme alınmıştır. Bu tür eserlere *Tercüme-i Şir'âti'l-İslâm* adlı bir kitap (İstanbul 1293) örnek verilebilir. Eski ve yeni ede-

biyatta hac konusunda yazılmış müstakil manzumeler ayrı bir grup teşkil edecek kadar çoktur. Yûnus Emre'nin, "Allah evi ziyârettir ben ona varmak isterim / Muhammed'in güzel nûrun gözümle görmek isterim" mısraları ile başlayan beş beyitlik şiiri bunların ilk örneği kabul edilebilir. Birçok mutasavvîf şair tarafından kaleme alınan bu tür şiirler, aynı zamanda zil-hicce ayında tekkelerde hac ilâhisi olarak okunmak üzere bestelenmiştir.

Hacıları uğurlama ve karşılama törenleri için, ayrıca hacca gidişi teşvik amacıyla destan ve ilâhiler kaleme alınıp bestelenmiştir. *İlâhî-yi Hüccâc* (Millî Ktp., Cönk, nr. 108) bu türden bir eserdir. Cönk şeklinde basılmış *Mekke İlâhisi* adlı bir mecmuada (İstanbul 1317) "Kâbe İlâhisi", "Mekke İlâhisi", "Zemzem İlâhisi", "Arafat İlâhisi", "Vedâ İlâhisi", "Medine İlâhisi" gibi başlıklar altında birçok ilâhi yer almaktadır.

RAHMİ YARAN

Seyahatnâmeler. Kur'an ve Sünnet'teki seyahatle ilgili teşvikler yanında süratle gelişen fetihler sonucu İslâm dünyasının geniş bir coğrafyaya yayılması, İslâm ülkelerini ve bunları birbirine bağlayan yolları tanıma ihtiyacını doğurdu. Siyasî, idarî, askerî ve ticarî sebeplerle birlikte ilim tahsili ve hac görevini yerine getirme arzusunun doğurduğu bu ihtiyaç, erken zamanlardan itibaren bir seyahatnâme literatürünün oluşmasına zemin hazırladı. Seyahat intibalarının kaleme alınması III. (IX.) yüzyıldan itibaren başlamakla birlikte bunlar müstakil olmayıp tarih ve coğrafyaya dair eserlerin içinde yer almıştır. Müstakil eserlerin ancak V. (XI.) yüzyılda yazılmaya başlandığı görülmektedir (başlangıçtan günümüze kadar yazılan seyahatnâmelerin bir listesi için bk. İbn Sûde, II, 333-337; Ahmed Ramazan Ahmed, s. 17-20).

Meşhur coğrafyacı Ya'kûbî (ö. 292/905 [?]) *Kitâbü'l-Büldân*'da, Kûfe'den Me-